

Анатолій Боровик

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВАХ СВІТУ НА СТОРІНКАХ «НАРОДНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИИ»

DOI: 10.5281/zenodo.4394425

© А. Боровик, 2020. CC BY 4.0

***Метою** статті є аналіз змісту 10-го тому «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний», у якому охарактеризовано історію створення професійної освіти в Російській імперії та найрозвиненіших державах світу. На думку авторів «Народной энциклопедии», головним завданням професійної освіти на початку ХХ ст. була підготовка молодого покоління до практичної діяльності у галузі промисловості, торгівлі, землеробства та мистецтва. Виникнення цього напрямку підготовки фахівців для Російської держави виникла лише наприкінці ХІХ ст., хоч у Європі з розвитком техніки і промисловості потреба у кваліфікованих працівниках цих галузей виникла значно раніше. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, науковості та об'єктивності, що сприяло досягненню неупередженості та достовірності під час з'ясування конкретних фактів та показу логіки розвитку змін в освітянській галузі. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що використані в ній матеріали дозволяють краще зрозуміти початковий етап створення професійної освіти в Російській імперії та найрозвиненіших державах світу. **Висновки.** Наприкінці ХІХ ст. у Російській імперії відбувається формування освітянських закладів професійної освіти. Розпочинається їх створення у сільськогосподарській сфері. До загальної їхньої мережі належали вищі, середні та нижчі навчальні установи. На основі характеристики кожної з ланок професійної сільськогосподарської освіти показано мету, завдання та особливості кожної з них, наведені їхні кількісні характеристики. За подібною схемою розглядаються також розвиток технічної, комерційної галузі професійної освіти, а також діяльність художніх та художньо-промислових навчальних закладів. Важливим аспектом розкриття цієї проблеми є те, що у другій частині статті показано розвиток професійної освіти у провідних державах світу: Німеччині, Франції, Англії, Японії, США. Використовуючи порівняльні характеристики, вказано, що мережа закладів професійної підготовки у провідних державах світу створювалася і удосконалювалася на основі потреб кожної з них. Причому у закордонних державах приділялася значна увага освіченості та письменності всього населення. У Росії ж цим питанням не надавалося належної уваги.*

***Ключові слова:** навчальний заклад, інститут, училище, школа, навчальні дисципліни, професійна освіта, Російська імперія, Німеччина, Франція, Англія, Японія, США.*

Ця стаття є продовженням двох попередніх публікацій з історії освіти, які підготовлені на основі аналізу десятого тому «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний», що вийшла в світ в 14 томах, 21 книзі у 1910–1912 рр.¹ Нинішнім об'єктом вивчення є історія створення професійної освіти в Російській імперії та найрозвиненіших державах світу.

¹ Боровик А. «Народная энциклопедия» про становлення університетської освіти в Російській імперії. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Вип. 106. Серія: Історичні науки. № 9. Чернігів : ЧНПУ, 2012. С. 217–220; Боровик А. Історія створення середньої школи в Російській імперії на сторінках «Народной энциклопедии». Сіверянський літопис. 2020. № 2. С. 178–185. DOI: 10.5281/zenodo.3860689.

Десятий том присвячено історії народної освіти в Росії. Авторами його були І. П. Білоконський, Є. О. Вахтерова, В. П. Вахтеров, Г. А. Попередник та Л. Б. Хавкіна-Гамбургер. У XXII та XXIII його розділах мова йде про історію професійної освіти у Росії та за її межами².

На думку авторів «Народной энциклопедии», метою професійної освіти на початку ХХ ст. була підготовка молодого покоління до практичної діяльності у галузі промисловості, торгівлі, землеробства та мистецтва. Історія виникнення цього напрямку підготовки фахівців для російської держави стала актуальною лише наприкінці ХІХ ст., хоч у Європі з розвитком техніки і промисловості потреба у кваліфікованих працівниках даних галузей виникла значно раніше.

В енциклопедії огляд системи формування професійної освіти розпочинається з сільськогосподарської галузі, адже й у державі переважав цей напрямок господарювання. Навчальні заклади даної галузі підпорядковувалися Головному управлінню землеустрою та землеробства. Діяли вони на підставі Положення про сільськогосподарську освіту від 26 травня 1904 р. У підпорядкуванні департаменту землеробства станом на 1 вересня 1904 р. нараховувалось 220 сільськогосподарських навчальних закладів, а протягом 1905 р. було відкрито ще 15. Крім того, сільськогосподарські школи працювали підпорядковано Міністерству народної освіти та Міністерству фінансів. Загальна чисельність сільськогосподарських навчальних закладів на час підготовки енциклопедії до друку становила 250³.

До загальної мережі цих установ належали вищі навчальні заклади: Московський сільськогосподарський інститут (колишня Петровська академія), вищі курси виноробства при імператорському Нікітському саду в Криму і Стебутовські жіночі сільськогосподарські курси у Санкт-Петербурзі, Петербурзький лісовий інститут, а також сільськогосподарські відділення у Ризькому політехнічному училищі, Київському політехнікумі та Харківському технологічному інституті.

Метою цих вищів було: 1) зосередження наукових спеціалістів для подальшої розробки проблем сільського господарства; 2) підготовка освічених за останніми науковими досягненнями працівників для управління різними видами господарств; 3) підготовка викладачів для роботи у різних типах навчальних закладів. До програм підготовки вищих сільськогосподарських шкіл входили такі навчальні предмети: сільське господарство, скотарство, ветеринарні науки, сільське будівництво та інженерне мистецтво, сільгосптехнології, а також хімія, фізика, метеорологія, ботаніка та ін.

До мережі середніх сільськогосподарських навчальних закладів на той час належали 11 училищ: Горезьке (Могилівська губ.), Казанське, Маріїнське (Саратовська губ.), Харківське, Уманське, Московська школа, Херсонське, Богородицьке, Самарське, Псковське і Донське (біля Новочеркаська). Також працювали Бессарабське училище виноробства та Горезькі земельно-таксаторські класи приватних землемірів. Крім того, у посиланнях до тексту вказано, що сільськогосподарські відділення працювали у деяких промислових училищах. Тобто, професійна підготовка фахівців сільського господарства проходила не лише у середніх сільгоспучилищах, вона відбувалася також і в окремих навчальних закладах, що готували спеціалістів для промисловості.

До навчальних планів цих училищ, окрім загальноосвітніх предметів середньої школи, входили також і спеціальні дисципліни: геодезія, сільське будівельне мистецтво, наука про землеробські знаряддя та машини, сільгосптехнології, рослинництво, тваринництво і ветеринарія, сільгоспеконномія і рахункова справа, лісоводство, городництво, садівництво.

² Народное образование в России. Энциклопедия / Под ред. И. П. Белоконского. Москва, 1910. Т. X. 352 с.

³ Народное образование в России... С. 323.

Курс навчання тривав шість років, до того ж останні півроку учні проходили практику в приватних господарствах. На перший курс зараховували молодих людей віком 14 років, але й не старших 16. Без екзамену приймали осіб, які закінчили курс навчання в повітових, міських, сільських двокласних, а також нижчих сільгоспучилищах. У разі необхідності вони складали вступний екзамен, що проводився за програмою двох перших класів реальних училищ.

Випускники середніх сільгоспучилищ мали право вступу до усіх вищих спеціальних навчальних закладів і отримували «по I розряду» звання «ученого управителя», а «по II розряду» – «помощника управителя», після закінчення Уманського училища – «ученого садовода», а Бессарабського – «винодела». При Харківському училищі існували педагогічні курси, мета яких полягала в підготовці учителів із спеціальних сільськогосподарських предметів і природознавства для нижчих сільгоспшкіл.

Нижчі сільськогосподарські школи поділялись на загальні, I та II розрядів, школи садівництва (також двох розрядів), городництва та виноробства, школи молочного господарства та скотарства, практичні школи і курси сільгоппрацівників. Крім того, існували школи пасічників та пташників, одна школа – вівчарів, одна – рибної справи, одна – гідротехнічна школа у м. Ташкенті (для працівників штучного зрошення), а також курси для сільгосптехніків. Жіночі нижчі сільгоспшколи давали практичні знання з ведення робіт, а також інформацію з домоводства та домашнього господарства.

Утримувалися ці навчальні заклади за рахунок держави, земств, товариств та приватних осіб. Станом на 1904 р. з державної казни витрачали 46% усіх освітніх витрат на забезпечення цих шкіл.

Головною метою шкіл було поширення в народі, переважно шляхом проведення практичних занять, знань із сільського господарства і безпосередньо з городництва, садівництва, скотарства, пасічництва, а також із шлюсарного, столярного та ковальського ремесел.

У школи I розряду приймали учнів віком 14–15 років зі знаннями у обов'язі двокласних сільських училищ, а у школи II розряду – зі знаннями курсу початкових народних училищ.

Курс навчання у нижчих сільгоспшколах тривав від 3 до 5 років. У деяких із них проводили річну практику в приватних господарствах. Навчальні заняття проходили в них протягом року: взимку – теоретичні, а влітку – практичні. Викладачами окреслених навчальних закладів працювали особи з вищою, середньою і нижчою освітою. Автори енциклопедії вказують, що біля 30% педагогів мали вищу освіту, а викладачі, котрі мали нижчу освіту, переважно проводили практичні заняття.

До навчальних програм шкіл I розряду входили такі спеціальні дисципліни: найпростіші способи вимірювання землі, основна інформація з природознавства, практичне землеробство, скотарство і найпростіші способи ветеринарії. У школах II розряду вивчали: пояснення найважливіших для землеробства явищ природи, корисні й шкідливі для господарства рослини і тварини, основні поняття про способи обробки землі, догляд за корисними рослинами і тваринами певної місцевості.

Більшість випускників курсів при нижчих сільгоспшколах і майже 90% випускниць жіночих училищ отримували роботу в приватних маєтках та на молочних фермах. Практичні школи і курси для сільгоспробітників ставили за мету навчити прийомів і способів ведення сільського господарства, а також організації лекцій, бесід, народних читань і курсів для народних учителів, які розповідали про ведення господарства серед населення. У Росії справа поширення сільськогосподарської освіти почала здійснюватись не так давно, тобто наприкінці XIX – на

початку ХХ ст., та й із державної казни на цю справу виділяли всього лише 1/12% державного бюджету, тобто менше однієї тисячної долі кошторису. Значну допомогу в поширенні сільськогосподарської освіти надавали земства, товариства та приватні особи. Автори енциклопедії приходять до висновку, що за останні роки уряд також значно розширив фінансування цього напрямку освіти, але більше 200 сільгоспшкіл, що існували на той час на території Росії, – це крапля в морі, порівняно з чисельністю населення країни, що займалися сільським господарством. Не маючи не лише спеціальної, а й загальної освіти, населення країни було безсиле в покращенні справ у сільському господарстві.

Деяко кращі справи у професійній підготовці були в галузі технічної освіти. У цій сфері нараховувалось значно більше закладів вищої освіти, а саме: технологічні інститути в Петербурзі, Харкові й Томську, Московське технічне училище, інститут шляхів сполучення в Петербурзі, електротехнічний інститут у Петербурзі, інститут цивільних інженерів у Петербурзі, гірничий інститут у Петербурзі й Катеринославське вище гірниче училище, політехнічні інститути в Петербурзі, Варшаві, Києві й Новочеркаську та Ризьке політехнічне училище. В окремих навчальних закладах працювали відділення різних спеціальностей: Петербурзький політехнікум мав економічне, металургійне, електромеханічне, кораблебудівельне, механічне, хімічне, інженерно-будівельне відділення. У Варшавському політехнікумі діяли гірниче, інженерно-будівельне, механічне та хімічне відділення, у Київському – всі ті ж, крім гірничого, спеціальності, що й у Варшавському, а також сільськогосподарське. Донський політехнікум у Новочеркаську, відкритий не так давно, мав гірниче та інженерно-будівельне відділення. Ризький політехнікум випускав спеціалістів із сільського господарства, комерційних, інженерних і будівельних справ. Більшість вищезгаданих навчальних закладів були створені або в останній чверті ХІХ ст., або ж на початку ХХ ст.

До цих вищих спеціальних навчальних закладів приймали молодих людей, які закінчили середні загальноосвітні чи професійні школи. Прийом проходив за конкурсними вступними іспитами чи за конкурсами атестатів середніх шкіл, оскільки бажаючих вступити було значно більше, ніж вільних місць.

Випускники цих навчальних закладів отримували роботу на заводах і фабриках, рудниках, на залізницях, на різних механічних і технічних підприємствах, у середніх технічних і промислових навчальних закладах – як викладачі, на державній службі чи відкривали свої технічні контори, заводи, фабрики.

Середні технічні і промислові училища з 1881 р. перебували під опікою особливого відділення з технічної та професійної освіти Міністерства народної освіти й керувалися Положенням від 26 червня 1889 р. Таких училищ, на час виходу у світ енциклопедії, нараховувалось 25. Найстарішими з них були Лодзинське, Іркутське, Московське комісарівське, Омське, Кунгурське. Училища ці готували техніків, тобто помічників інженерів, чи самостійних керівників невеликих технічних підприємств. Для вступу на навчання до них потрібно було закінчити курс п'яти класів реального училища чи рівного йому освітнього закладу. Курс навчання тривав 4 роки. При багатьох середніх технічних і промислових училищах працювали загальноосвітні класи⁴.

Технічні й промислові середні училища мали кілька спеціальних відділень, частіше за все – механічні та хімічні, інколи – будівельні, як у Казанському та Бакинському училищах; сільськогосподарські, як у Кам'янець-Подільському, В'ятському, Красноуфимському училищах; гірничозаводські або гірничі, як у Нижнетагільському, Ростовському, Турїнському училищах; суднобудівельне – у Миколаївському; електротехнічне – Московське комісарівське; прядильно-ткацьке – Лодзинське; газових двигунів та харчо-паперового виробництва – Варшавське.

⁴ Народное образование в России. Энциклопедия... С. 328–329.

Крім загальноосвітніх предметів, у більшості цих училищ викладали креслення і малювання, механіку, технології, рахівництво та документознавство, бухгалтерію, комерційну географію, обладнання машин, механічне чи хімічне виробництво, будівельне мистецтво та ін. У деяких училищах до навчальних планів були включені вивчення окремих ремесел, як, наприклад, столярне, слюсарно-ковальське або, скажімо, ливарна справа.

Іншу групу технічних шкіл, які займали проміжне становище між середніми та початковими навчальними закладами, становили *нижчі* технічні школи і промислові училища. Ці заклади з 1906 р. перебували в підпорядкуванні Міністерства народної освіти, їх чисельність становила 72 одиниці (22 – нижчі технічні й 50 – промислові). Вони готували майстрів для заводів, механіків, машиністів, креслярів. До таких навчальних закладів можна віднести училища залізничників Міністерства шляхів сполучення, гірничі училища Міністерства торгівлі та промисловості, Московське прядильно-ткацьке училище, Одеську школу борошномелів, Петербурзьку школу пивоваріння та деякі інші⁵.

Вступники до цих шкіл повинні були мати знання на рівні курсу нижчої початкової школи. Повний курс навчання тривав від 3 до 6 років. Навчальні програми загальноосвітніх предметів відповідали курсу міських училищ, а поза цими програмами вивчалися фізика, рахівництво та деякі спеціальні навчальні дисципліни, а також ремесла – столярне, слюсарне та ін. Випускники цих шкіл мали право вступу до вищих навчальних закладів.

Наступну ланку технічної освіти становили *ремісничі* училища. У підпорядкуванні Міністерства народної освіти, станом на 1906 р., їх налічували 25. Курс загальноосвітніх предметів тут не перевищував об'єму курсу початкових шкіл. Головною метою цих училищ була підготовка майстрів для дрібнотоварного (кустарного) виробництва, а також заводських робітників. Навчання в них було переважно практичним за столярною, ковальською, теслярською, слюсарною, краєвецькою, чоботарською, палітурною, лимарською (вичинення шкіри) та іншими спеціальностями.

У ланцюгу технічної освіти наступною ланкою були *нижчі ремісничі школи* та школи ремісничих учнів. У підпорядкуванні Міністерства народної освіти їх налічували 75. До цієї категорії належали також жіночі школи рукоділля й сільські навчальні майстерні, які підпорядковувалися Міністерству торгівлі та промисловості загальною кількістю 60 закладів. Крім того, працювали ремісничі школи, підпорядковані різним благодійним товариствам, а також такі, що вели роботу в притулках. Інколи існували ремісничі відділення при деяких загальноосвітніх початкових училищах. Школи цього типу ставили таку мету – навчання одного чи кількох ремесел, які були пов'язані з місцевими кустарними промислами та надавали загальну початкову освіту.

Загальна кількість учнів у технічних і ремісничих школах Міністерства народної освіти, за винятком вищих, у 1906 р. перевищувала 18500 осіб, а сума витрат на утримання шкіл становила 2,5 млн руб. Проте значна кількість технічних і ремісничих шкіл була відкрита й утримувалися на кошти земств, товариств і приватних осіб.

Система технічної освіти, особливо нижчої, відрізнялася неузгодженістю й відсутністю зв'язків, що призводило до проблеми встановлення їхньої чисельності та приналежності до певних груп. Хоча чисельність технічних шкіл і організація їхньої роботи не задовольняли потреби країни, але все ж технічна освіта перебувала на значно вищому рівні, ніж сільськогосподарська.

До технічних професійних шкіл можна також віднести близько 50 морських навігаційних класів, курсів і училищ. Працювали вони у приморських містах і

⁵ Народное образование в России... С. 329.

готували шкіперів, штурманів і механіків торговельного морського флоту. Землемірні училища Міністерства юстиції були представлені головним вищим навчальним закладом – «Московським межевым институтом». Військове і морське міністерства мали свої технічні училища, які вели підготовку фахівців для потреб армії та флоту.

Наступною автори енциклопедії схарактеризували *комерційну* галузь професійної освіти. Мета її – підготовка освічених комерсантів та торгових службовців. Комерційні навчальні заклади мали переважно загальноосвітній характер і, як порівняти, незначну кількість спеціальних дисциплін. Комерційна освіта пришвидшила свій розвиток від часу публікації Положення про комерційні училища від 15 квітня 1896 р., яке надало широкий простір для приватної ініціативи у створенні та діяльності цих навчальних закладів. До прийняття Положення в підпорядкуванні Міністерства фінансів перебувало всього 8 навчальних закладів, один з яких – підлеглий відомству імператриці Марії. Станом на 1908 р. в підпорядкуванні Міністерства торгівлі і промисловості (куди були переведені навчальні заклади) перебували 320 закладів освіти. Серед них нараховувалося 4 вищі навчальні заклади (3 приватні вищі комерційні курси в Санкт-Петербурзі, комерційний інститут у Москві); 69 громадських комерційних училищ, 97 – приватних, 50 громадських торгових шкіл, 39 – приватних, 21 торговий клас, 9 громадських курсів комерційної спеціальності, 35 – приватних. Усі ці навчальні заклади були відкритими для всіх бажанчих і фінансувалися за рахунок громадських та приватних коштів⁶.

Вищі комерційні курси мали на меті підготовку осіб для викладання спеціальних дисциплін у комерційних училищах, для роботи на посадах керівників великих торгових і промислових установ, комерційних агентів, консулів, а також на торгових посадах, що вимагали спеціальних знань. Ці курси також готували фахівців, які розробляли наукові проблеми з торговельно-промислової діяльності. На курсах викладалися такі дисципліни: економіка, право, математика, нові мови, товарознавство, технології, комерційна географія, бухгалтерія, комерційна кореспонденція та ін. На курсах навчалися особи обох статей.

Середні комерційні училища були двох типів. Перший – семикласний, для дітей, які навчалися з 10-річного віку із семирічним курсом навчання: загальноосвітній – 5 років, та спеціальний – 2 роки. Другий – трикласний курс, який відповідав курсу трьох старших класів семикласних училищ. Із комерційних предметів у цих училищах вивчалися бухгалтерія, комерційна арифметика, товарознавство. Особливу увагу звертали на вивчення нових мов (німецької, французької, англійської). За іншими навчальними дисциплінами курс навчання у них був схожий із реальними училищами. Комерційні училища поділялися на чоловічі та жіночі.

Торгові школи були однокласними й трикласними для осіб віком від 12 до 15 років, які опанували програму двокласних початкових училищ. Випускники їх працювали у торгових і торгово-промислових закладах на посадах прикажчиків, рахівників, конторщиків. Їхній навчальний курс був відповідний до трьох класів реальних училищ і містив, крім того, спеціальні предмети: бухгалтерію, комерційну географію та комерційну кореспонденцію.

Торгові класи влаштовували здебільшого у вечірній час, коли навчалися особи, які вже були на службі у торгових і промислових закладах та мали бажання продовжити свою загальну та спеціальну освіту. Для подібної групи осіб призначали також курси комерційних знань. Проте тут викладали лише спеціальні предмети: бухгалтерію, рахівництво, комерційну кореспонденцію.

До галузі професійної освіти автори енциклопедії віднесли також *художні та художньо-промислові* навчальні заклади. До ряду художніх шкіл входили музичні

⁶ Народное образование в России... С. 331.

школи та класи. На вершині цієї піраміди стояли консерваторії – петербурзька й московська, які готували музикантів та співаків. Театральні школи готували акторів, школи живопису, скульптури та архітектури – художників, скульпторів та архітекторів-художників.

Із зазначених на першому місці стояло Вище художнє училище при «Академії Художеств» у Петербурзі. У цьому училищі працювали два відділення: живописно-скульптурне та архітектурне. У першому відділенні навчальні заняття проходили в спеціальних майстернях, а після їхнього завершення випускники отримували звання художника й право викладати мистецтво в середніх навчальних закладах. У другому – вивчалися такі предмети: вища математика, будівельне законодавство, історія мистецтв, будівельне мистецтво, будівельна механіка, вентиляція й опалення будинків. Випускники здобували звання художника-архітектора з правом займатися будівельною діяльністю.

До того ж типу належить Московське училище живопису, скульптури й архітектури. Його випускники отримували звання художників (класних і некласних) та художників-архітекторів. Навчання в обох названих училищах тривало 5 років. Для вступу до цих училищ потрібна була загальноосвітня підготовка в обсязі шести класів реального училища. Випускники цих училищ працювали викладачами мистецтв у середніх школах, а також художниками, живописцями й скульпторами, їхні твори щорічно виставляли на художніх виставках.

Крім вищезгаданих, існували ще школи малювання нижчого типу: Одеська, Пензенська, Казанська, Харківська товариства грамотності, а також класи малювання у різних містах.

До *художньо-промислових* шкіл належали: Петербурзьке центральне училище технічного малювання та Московське Строганівське училище. Окрім загальноосвітніх предметів, у них вивчали також живопис театральних декорацій, живопис на склі та фарфорі, художні роботи по шкірі, виробництво керамічних і майолікових виробів, малювання по тканинах, граверні та ювелірні роботи, декоративний живопис, літографію, цинкографію та ін.

Випускники цих училищ працювали на промислових підприємствах, де потрібні були художні навички та творча фантазія, наприклад, на виробництві предметів розкоші, прикрас, ювелірних виробів.

Окрім того, існували такого ж типу нижчі училища у Саратові, Миргороді, Іваново-Вознесенську та деяких інших містах, які готували майстрів до вищезгаданих виробництв, а також художньо-ремісничі навчальні майстерні в Іркутську, Ревелі, Нахичевані та ін. або ж більш спеціалізовані, як, наприклад, майстерня золото-срібних справ у Большом Красном (Костромської губ.), київська майстерня друкарських справ, воронізька майстерня картонажної справи та ін.

На завершення опису освітніх установ професійної освіти автори енциклопедії вказують, що до цієї категорії не увійшли навчальні заклади Фінляндії, де як загальні, так і професійні освітні заклади працювали значно краще, ніж на іншій території Російської держави.

Дуже важливо, що автори енциклопедії подають деякі дані про розвиток професійної освіти в провідних державах світу. Перший приклад вони наводять щодо розвитку сільськогосподарської освіти в Німеччині. Вища сільгоспосвіта була започаткована в цій країні в 1727 р. в університеті м. Галле. У наступні роки вона поширилася також в інших німецьких університетах. Починаючи з 1806 р., відкривалися приватні сільськогосподарські академії, які проіснували до 60-х рр. XIX ст., коли знову сільськогосподарські спеціальності повернули до університетів, точніше до особливих інститутів при восьми німецьких університетах. Крім того, сільгоспнауки вивчали у одному з політехнікумів, а також у вищій сільгоспшколі в м. Берліні. Отже, усіх вищих сільгоспшкіл у Німеччині на початку XX ст. налічувалося 10.

Разом з тим, у цій країні працювали 22 середні, 57 нижчих і 193 зимові сільгоспшколи, а також значна кількість зимових додаткових сільськогосподарських шкіл⁷. За такою розширеною системою навчання сільгоспосвіта стала доступною широким верствам населення, і тому ця галузь господарства в Німеччині перебувала на досить високому рівні розвитку.

Прикладом високого розвитку технічної освіти, на думку авторів енциклопедії, були три європейські країни: Німеччина, Австрія й Швейцарія. На з'їздах їхніх освітніх представників у 1877 та 1880 рр. прийняли єдину програму для технічних шкіл.

Зразком вищого технічного училища того часу було Берлінське училище, куди вступали лише після закінчення гімназій та реальних училищ. У ньому працювали п'ять відділень: архітектурне, будівельне, механічне – куди входило кораблебудівельне, гірничо-механічне та загальнонаукове або природничо-математичне. В інших навчальних закладах працювали також сільськогосподарські та фармацевтичні відділення. На навчальних заняттях студенти отримували теоретичні, «книжкові» знання, але на кожному відділенні вони виконували широке коло практичних завдань.

На початку ХХ ст. в Німеччині, Австрії й Швейцарії, загальна кількість населення яких становила 96 млн осіб, налічувалося 17 вищих технічних навчальних закладів, де навчалось 15 тис. учнів. До цього числа не були включені п'ять відділень гірничих шкіл, 15 – лісових і сільгоспакадемії, а також лісові відділення при 3 університетах.

Окрім того, у Німеччині й Австрії працювали немало середніх і нижчих професійних шкіл. Усі вони відповідали потребам тієї місцевості, у якій працювали, та задовольняли попит фабрик, сільських економій, торговельних закладів, готуючи техніків, механіків, ремісників, художників, управителів та ін. Нижчі професійні школи готували переважно ремісників, майстрів, робітників на будівництві, а також ткачів, чоботарів, теслярів, перукарів, ковалів, пекарів та ін.

Автори енциклопедії прийшли до висновку, що в центральній Європі й безпосередньо в Німеччині взагалі були відсутні неосвічені люди, все населення було не лише письменним, а й отримувало професійну освіту. Проте в Росії рідко який ремісник чи робітник був освіченим. Тому й не дивно, що російська промисловість чи ремесло не витримували ніякої критики й у порівнянні з Німеччиною перебували на різних рівнях.

Наступною була охарактеризована професійна освіта Франції. Саме в цій країні було звернуто серйозну увагу на розвиток мистецтва та художньої промисловості. Уже в середині ХVІ ст. в Парижі була відкрита перша вища технічна школа. Проте, значного поширення технічна вища освіта набула з 1740 по 1778 рр., коли в Парижі було відкрито ряд спеціальних вищих шкіл із будівельного мистецтва, малювання, будівництва шляхів сполучення й гірничої справи. Після французької революції в Парижі виникла знаменита вища політехнічна школа, а згодом і школа цивільних інженерів.

Із 60-х рр. ХІХ ст. у Франції стрімко почала розвиватися середня і нижча професійна освіта. Уряд створив спеціальну комісію, яка вивчала досвід ведення цієї справи в найрозвиненіших країнах Європи та США. Вона прийшла до висновку, що для успішного професійного навчання необхідно, щоб усі робітники були письменними. Тому Міністерство промисловості почало створювати недільні та вечірні курси, на яких уже в 1869 р. навчалось 600 тис. робітників. Їх навчали читати, писати, креслити й малювати.

У цей самий час почали створювати середні й нижчі професійні школи. Середніх було організовано всього 12, з яких лише 5 були державними, а інші – при-

⁷ Народное образование в России... С. 335.

ватними. Нижчі професійні училища поділяли на два типи: технічні й ремісничі. У технічних учні отримували знання відповідно до своїх здібностей і працювали в різних майстернях до того часу, поки не обирали ту чи іншу спеціальність. У ремісничих школах навчали різних ремесел.

В Англії вищі технічні навчальні заклади не мали вузькоспеціалізованого спрямування. У них, як і в університетах, викладалися різні предмети: математика, медицина, сільське господарство, інженерне мистецтво, гірнича справа та ін. Ті, хто бажав отримати особливі знання з певного напрямку, після закінчення технічної школи мали прослухати ще три курси з обраного напрямку та скласти екзамен. Щоб отримати право займатися певною спеціальністю, особа мала на практиці застосувати свої знання й уміння та довести свій професіоналізм.

Що стосувалося середньої й нижчої професійної освіти, то, на думку авторів енциклопедії, Англія займала одне з провідних місць у Європі, «якщо не саме перше». Потребу в поширенні цієї освіти вони пояснювали чисто практичними міркуваннями: англійці побоювалися втратити першість у розвитку промисловості, тому дуже важливим для них було поширення технічних знань серед населення. Ось чому в 40–50 рр. XIX ст. енергійно стали впроваджувати курси креслення та малювання на всіх фабриках та заводах, а також у початкових школах та влаштовувати загальнодоступні лекції для робітників ремісничих і фабрично-заводських виробництв з прикладних наук. Починаючи з 80-х рр. XIX ст., в Англії масово почали відкриватися технічні школи.

Прийняті у 1889–1891 рр. закони надавали широкі права місцевій владі на відкриття технічних навчальних закладів, надання допомоги технічним школам як із місцевих коштів, так і з державних. З 1890 р. англійський уряд кожного року видавав місцевим установам по 7 млн руб. (у перерахунку на російські гроші) на розвиток професійної освіти. Тому на початку XX ст. Англія не мала жодного великого міста, у якому б не було середньої технічної школи. У 19 тис. населених пунктів країни проводили публічні лекції з технічних наук, існувало більше 25 тис. вечірніх, недільних професійних класів при ремісничих класах, фабриках і заводах. Щорічно на технічну освіту Англія витратила 42428100 руб. (у перерахунку на російські гроші)⁸.

Автори енциклопедії прийшли до висновку, що таке піклування уряду про технічну освіту та величезні витрати на її розвиток поставили англійську промисловість на недосяжну висоту, і лише одна Німеччина, яка енергійно працювала в цьому напрямку, була одним (може єдиним) із конкурентів англійців.

Далі поданий огляд розвитку професійної освіти в Японії. Як зазначають автори енциклопедії, ще до війни (мається на увазі російсько-японської 1904–1905 рр.) «мы ничего не знали про эту маленькую страну». Проте «несчастливая для нас война», в якій японці виявились переможцями, змусила увесь світ звернути увагу на них та дізнатися, яким дивом 50-ти мільйонне населення взяло верх над величезною державою з майже 150-ти мільйонним населенням.

На думку авторів енциклопедії, головною причиною перемоги японців над росіянами була «широкая постановка народного образования вообще» та професійної освіти в тому числі. Особливістю освіти цієї країни було те, що в університетах випускники отримували вищу освіту й вивчали прикладні науки. Так, в університеті м. Токіо функціонувало сільськогосподарське відділення, а в університеті м. Кіото – інженерне відділення. Крім того, у країні діяли ряд професійних вищих, середніх і нижчих шкіл. У 1901 р. працювали 71 вища й нижча професійні школи, стільки ж було й комерційних, 5 шкіл з вивчення мореплавства, 129 сільськогосподарських. Всього діяли 276 шкіл, у яких навчалось 24089 осіб.

⁸ Народное образование в России... С. 339.

Про зростання кількості професійних шкіл у Японії можна судити з такої таблиці⁹:

Роки	Технічні та спеціальні школи	Учителів	Учнів
1895	156	1022	18070
1896	213	1248	23490
1897	246	1410	28113
1898	262	1605	30931
1899	269	1949	34723
1901	333	2272	38157

Із загальної кількості шкіл у 1901 р. нараховувалось 129 сільськогосподарських, 83 ремісничі, 71 торговельна, 14 медичних і фармацевтичних, 12 юридичних. Якщо брати до уваги, що в Японії проживало 50 млн осіб, наведена кількість технічних і спеціальних шкіл свідчила про значну їхню поширеність.

У США вже в кожній народній школі учні готувалися до професійного навчання. В 1896 р. в країні нараховувалося 48 технічних шкіл та інститутів і 50 коледжів, у яких вивчали механічні науки й землеробство. Особливою популярністю користувалися сільськогосподарські школи. У 1862 р. в США був виданий закон, на підставі якого кожному навчальному закладу, в якому велося викладання предметів сільського господарства, держава виділяла великий наділ землі. Тому й не дивно, що в 1900 р. сільгоспдисципліни вивчали в 64 коледжах.

Для характеристики професійної освіти в США автори енциклопедії використали роботу Олександра Івановича Чупрова «Економічна оцінка народної освіти». На відміну від європейських країн, де скорочувалися посівні площі, у США з 1880 по 1890 р. значною мірою розширялися посівні площі, покращувалися прийоми обробітку, збільшувалися витрати, а тому зростала кількість і цінність отримуваних продуктів. За 1880–1890 рр. орні площі збільшилися з 37 млн до 52 млн десятин, кількість хлібних продуктів зросла на 53%, а цінність їхня на 32%. Кількість худоби на фермах у 1880 р. становила 96 млн, а в 1890 р. – 139 млн. голів.

Під час порівняння стану сільського господарства Росії та США О. І. Чупров вказував, що протягом тривалого часу землеробство в Росії було основою прибутків. Проте, прогресу в його розвитку вчений не відзначав. Він наводить ряд прикладів щодо збору зернових за окремі десятиліття в співвідношенні з кількістю населення країни й приходиться до висновку про відсутність зростання виробництва хліба.

Ще більш негативні результати спостерігались у скотарстві. Співставляючи кількість худоби з населенням країни, він отримав наступні показники у середньому на 100 осіб: у 1851 р. – 87,8 голови, у 1864 р. – 74,6 голови, у 1876 р. – 68,5 голови, а в 1888 р. – 64 голови. Тобто відбувалося явне зменшення кількості голів худоби на душу населення.

Саме подібні порівняння вчений робив із метою доведення слабкості професійної освіти Росії, порівняно з провідними державами Європи та США. Адже лише освічені люди в зазначеній галузі могли рухати справу вперед. Автори енциклопедії зробили також висновок, що, як порівняти світову практику, російська професійна освіта відставала у своєму розвитку і потрібні були час і кошти для її піднесення.

Отже, на основі аналізу змісту XXII і XXIII розділів 10 тому енциклопедії «Народное образование в России» ми робимо такі висновки:

⁹ Народное образование в России... С. 340.

– по-перше, мережа закладів професійної освіти в провідних державах світу була створена значно раніше, ніж у Російській імперії. Це пояснюється тим, що поштовою для розвитку промисловості, сільського господарства й інших галузей господарювання стала запізніла відміна кріпосного права на початку 60-х рр. XIX ст. І лише в 90-х рр. виникає необхідність створення вищих, середніх та нижчих професійних навчальних закладів різного спрямування. У Німеччині, Франції, Англії, Японії, США капіталістичні відносини в промисловості та сільському господарстві почали розвиватися значно раніше. Тому й налагодження мережі професійних навчальних закладів відбувалося значно раніше, ніж у Росії;

– по-друге, логічним результатом є також і те, що мережа вищих, середніх і нижчих професійних навчальних закладів у провідних світових державах удосконалювалася протягом століття. Тому й була створена система професійного навчання, яка задовольняла місцеві потреби. Причому у цих державах приділялася значна увага освіченості та письменності всього населення. У Росії ж цим питанням не надавали належної уваги.

Насамкінець, оцінюючи джерело, на основі якого ми підготували цю статтю, а саме «Народную энциклопедию научных и прикладных знаний» і її 10 том «Народное образование в России», варто наголосити на неупередженості її авторів і намаганні об'єктивно охарактеризувати стан господарювання у державі порівняно з провідними державами світу.

References

Borovyk, A. (2012). «Narodnaja entsiklopedija» pro stanovlennia universytetskoï osvity v Rosiiskii imperii ["People's Encyclopedia" on the formation of education in the Russian Empire]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka. Serii: Istorychni nauky – Bulletin of the Chernihiv National T. H. Shevchenko University. Series: Historical Sciences*. Is. 106. № 9. S. 217–220.

Borovyk, A. (2020). Istoriia stvorennia srednioï shkoly v Rosiiskii imperii na storinkakh «Narodnoy entsyklopedii» [History of creating a secondary school in the Russian Empire in the pages of the «People's encyclopedia»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 178–185. DOI: 10.5281/zenodo.3860689.

Narodnoje obrazovaniye v Rossii. Entsiklopediya. (1910). I. P. Belokonsky (Ed.). Moscow. Vol. X. 352 s.

Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки й методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Borovyk Anatoliy M. – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Pedagogy and methods of teaching history with social disciplines, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium” (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

HISTORY OF THE CREATION OF VOCATIONAL EDUCATION IN THE RUSSIAN EMPIRE AND THE LEADING STATES OF THE WORLD ON THE PAGES OF THE “PEOPLE'S ENCYCLOPEDIA”

Based on the analysis of the content of the 10th volume of the "People's Encyclopedia of Scientific and Applied Knowledge" describes the history of vocational education in the Russian Empire and the most developed countries. According to the authors of the "People's Encyclopedia" the purpose of vocational education in the early twentieth century. was the preparation of the younger generation for practical activities in indus-

try, trade, agriculture and art. The history of the emergence of this area of training for the Russian state arose only in the late nineteenth century. Although in Europe with the development of technology and industry, the need for skilled workers in these industries arose much earlier. The article reviews the system of vocational education in the Russian Empire begins with the agricultural sector. The general network of these institutions included higher, secondary and lower educational institutions. Characterizing each of the links of professional agricultural education shows the purpose, objectives and features of each of them, their quantitative characteristics. A similar scheme also considers the development of technical and commercial vocational education, as well as the activities of art and art-industrial educational institutions. An important aspect of solving this problem is that the second part of the article shows the development of vocational education in the leading countries of the world: Germany, France, England, Japan, USA. Using comparative characteristics, it is shown that the network of vocational education institutions in the leading countries of the world was created and improved based on the needs of each territory. Moreover, in foreign countries much attention was paid to education and literacy of the entire population. In Russia, however, these issues were not given due attention.

Key words: educational institution, institute, secondary school, school, academic disciplines, vocational education, Russian Empire, Germany, France, England, Japan, USA.

Дата подання: 30 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Боровик А. Історія створення професійної освіти у Російській імперії та провідних державах світу на сторінках «Народной энциклопедии». *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 77–88. DOI: 10.5281/zenodo.4394425.

Цитування за стандартом APA

Borovyk, A. (2020). Istoriiia stvorennia profesiinoi osvity u Rosiiskii imperii ta providnykh derzhavakh svitu na storinkakh «Narodnoy entsyklopedii» [History of the creation of vocational education in the Russian Empire and the leading states of the world on the pages of the «People's encyclopedia»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 77–88. DOI: 10.5281/zenodo.4394425.

